

С.Федакар

PhD, профессор

Еге университеті

Измир қ., Түркия

selamif@hotmail.com

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНДАҒЫ ДАСТАНШЫЛЫҚ МЕКТЕПТЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада түркі халықтарының мәдени мұрасының ажырамас бөлігі саналатын дастаншылық мектептерінің қалыптасу ерекшеліктері, олардың атаулары мен жіктелу тәсілдері қарастырылған. Зерттеу барысында салыстырмалы-тарихи әдіс қолданылып, өзбек, қарақалпақ, ұйғыр, қазақ, қырғыз, әзірбайжан және түркиялық дәстүрлердің ұқсастықтары мен айырмашылықтары талданған. Әрбір мектептің аймақтық, тарихи және мәдени ерекшеліктері, соның ішінде Қазақстанның аймақтық мектептеріндегі орындау мәнерлерінің өзгешелігі, Қырғызстандағы «Манасшылық мектебінің» ұлттық бірегейліктегі рөлі және Түрікменстандағы «бақишы жолы» дәстүрінің ру-тайпа негізіндегі сипаты баяндалған. Ұстаз-шәкірт жүйесінің дәстүрлі және заманауи форматтары, дастан дәстүрлерінің трансформациясы мен олардың заманауи қоғамға ықпалына ерекше назар аударылған. Зерттеу нәтижелері бұл дәстүрлердің халықтың рухани және мәдени бірлігін нығайтудағы маңыздылығын көрсетеді.

Тірек сөздер: дастаншылық дәстүр, түркі халықтары, мектептер жіктелуі, ұстаз-шәкірт жүйесі, фольклор және дәстүрлі өнер.

Кіріспе. Түркі халықтарының бай мәдениетінің маңызды бөлігін құрайтын дастандар уақыт өте келе өзіндік дәстүрлер аясында қалыптасып, бүгінгі күнге дейін жеткен. Бұл зерттеудің өзектілігі дастан дәстүрлерінің түркі халықтарының мәдени және тарихи мұрасындағы маңызды рөлін айқындауда жатыр. Дастан айту дәстүрі тек әдеби мұра ретінде ғана емес, сонымен қатар халықтың рухани және мәдени бірлігінің көрінісі ретінде де маңызға ие. Практикалық тұрғыдан алғанда, бұл дәстүрлерді зерттеу олардың сақталуы мен заманауи мәдениетке ықпал ету жолдарын анықтауға мүмкіндік береді. Бұл дастандарды бүгінге жеткізген басты

фактор – оларды белгілі бір дәстүр аясында құру және орындау. Түркі халықтарындағы дастан айту дәстүрлері әр халықтың мәдениеті мен тарихының ажырамас бөлігі ретінде ерекше орын алады. Зерттеудің басты мақсаты – түркі халықтарындағы дастаншылық мектептердің қалыптасу ерекшеліктерін, олардың атаулары мен жіктелуін талдау.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Зерттеу барысында салыстырмалы-тарихи әдіс қолданылды. Бұл әдіс зерттеудің мақсатына сай келді, өйткені ол түркі халықтарының дастан айту дәстүрлерін тарихи даму контекстінде салыстыруға мүмкіндік берді. Деректерді жинау үшін негізгі және қосымша дереккөздер, атап айтқанда,

тарихи құжаттар, фольклорлық жинақтар мен ғылыми еңбектер пайдаланылды. Бұл көздер дәстүрлердің ерекшеліктерін айқындауға және олардың трансформациясын бағалауға мүмкіндік берді. Зерттеу өзбек, қарақалпақ, ұйғыр, қазақ, қырғыз, әзірбайжан және түркиялық дастан айту дәстүрлерін қамтыды. Зерттеу ауқымы шектеулі болғандықтан, Алтай, Иран түріктері, Тыва, Хакасия, Шор және Саха халықтарының дәстүрлері зерттеу шеңберінен тыс қалды.

Зерттеу нәтижелері. Түркі халықтарының дастаншылық мектептері негізінен үш түрлі атауға ие: географиялық аймақ, жеке тұлға немесе ру (ұрук) атаулары. Бұл мектептердің атаулары олардың аймақтық ерекшеліктерін ғана емес, мәдени-тарихи ұқсастықтары мен айырмашылықтарын да көрсетеді. Мысалы, Қазақстанда батыс және шығыс аймақтарының мектептері арасында музыкалық аспаптарды қолдану стилі бойынша айырмашылықтар байқалса, Өзбекстандағы «Қорған» және «Шахрисабз» мектептері орындау мәнері бойынша ерекшеленеді. Әзірбайжанда «Гөйче» мектебі батырлық дастандарға бейім болса, «Қарабах» мектебі лирикалық жанрларға жақын. Осылайша, әртүрлі аймақтардағы мектептер ортақ дәстүрлерді сақтай отырып, өздерінің ерекше қырларын көрсетеді. Мысалы, Түркияда «ақын қолы» деп аталған дәстүр, көбінесе жеке тұлғалармен байланысты болса, Өзбекстанда «мектеп» термині белгілі бір аймақтық орталықтарға қатысты жиі қолданылады. Өзбекстандағы «мектеп» термині фольклорлық дәстүрдің аймақтық ерекшеліктерін сақтау және оны жүйелі түрде ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу тәсілі ретінде ерекше маңызға ие [1]. Әрбір мектептің өзіндік орындау мәнері мен әдістері қалыптасқан,

мысалы, «Шахрисабз» және «Қорған» мектептері орындау шеберлігімен және музыкалық сүйемелдеуімен ерекшеленеді. Бұл дәстүрлердің ұйымдасқан түрде жалғасуы олардың сақталуына және жаңа ұрпақ арасында кең таралуына ықпал етеді. Қырғызстанда «Манасшылық мектебі» тек бір дастанға арналса, бұл дәстүрдің ерекше бағыты оның тарихи маңыздылығымен түсіндіріледі. «Манас» эпосының тек бір дастанды орындауға маманданған манасшылар арқылы сақталуы қырғыз халқының ұлттық бірегейлігінің символы ретінде қабылданады. Ал Түрікменстанда рутайпа негізінде қалыптасқан «бақшы жолы» дәстүрі музыкалық сүйемелдеудің күрделілігімен және әр руға тән ерекшеліктерді көрсетумен ерекшеленеді. Бұл айырмашылықтар екі елдегі тарихи және әлеуметтік даму ерекшеліктерімен байланысты: Қырғызстанда біртұтас эпостық дәстүр ұлттық тұтастықты қолдаса, Түрікменстанда әртүрлі тайпалардың мәдени мұрасы жалпы халықтық дәстүрге айналған. Әзірбайжанда «мұхит» пен «мектеп» терминдерінің қолданылуы олардың географиялық және әлеуметтік әртүрлілігін көрсетеді [5], [6]. Осылайша, әртүрлі аймақтардағы мектептер ортақ дәстүрлерді сақтай отырып, өздерінің ерекше ерекшеліктерін қалыптастырған. Мысалы:

- Түркияда – «ақын қолы»;
- Әзірбайжанда – «ақын мұхиты»;
- Түрікменстанда – «бақшы жолы»;
- Қырғызстанда – «манасшылық мектебі»;
- Өзбекстан, Қазақстан және Ұйғыр дәстүрлерінде – «мектеп» термині жиі қолданылады [8].

Дастаншылық мектептердің атауы көбінесе белгілі бір аймақпен

байланысты. Мысалы, Қазақстанда мектептер елдің батысы, шығысы, оңтүстігі бойынша топтастырылған. Өзірбайжандағы «Гөйче мектебі» немесе Өзбекстандағы «Қорған мектебі» осыған мысал бола алады.

Түркі халықтарындағы дастан айту дәстүрінің басты ерекшелігі – ұстаз-шәкірт жүйесі. Бұл жүйе арқылы дастан мәтіндері, музыкалық аспаптарда ойнау шеберлігі және орындау әдістері келесі ұрпаққа беріліп отырды. Мысалы, Қорған мектебінің белгілі бақшысы Ергаш Жұманбұлбұлұлы ұстаз-шәкірт тәрбиесінің маңыздылығын өлең жолдарында ерекше атап өткен. Қазіргі уақытта бұл жүйе көптеген түркі халықтарында трансформацияланып, жаңа форматта қолданылуда. Бүгінгі заманда ұстаз-шәкірт қатынасы тек дәстүрлі әдістермен шектелмей, онлайн платформалар мен мәдени іс-шаралар арқылы жалғасуда. Мұндай жаңашылдықтар бұл дәстүрдің заманауи қоғамға бейімделіп, сақталып қалуына септігін тигізуде. Бұл жүйе арқылы дастан мәтіндері, музыкалық аспаптарда ойнау шеберлігі және орындау әдістері келесі ұрпаққа беріліп отырды.

Қырғызстанда тек «Манас» дастанына арналған ерекше мектептің болуы осы дәстүрдің өзіндік ерекшелігін көрсетеді. Бұл мектепте тек арнайы дайындықтан өткен манасшылар «Манас» эпосы мен оның бөлімдерін («Семетей», «Сейтек») орындаған.

Зерттеу нәтижелерін талқылау. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, әртүрлі түркі халықтарының дастан дәстүрлері олардың географиялық орналасуына, тарихи дамуына және мәдени ерекшеліктеріне байланысты қалыптасқан. Түркі халықтарының дастан айту дәстүрі тарихи тұрғыдан бірнеше маңызды кезеңнен өтті. Алғашқы кезең көне дәуірдегі ауызша дәстүрлерге негізделген, бұл кезеңде

дастандар халықтың өмір салтын, дүниетанымын және тарихи оқиғаларды бейнелейтін негізгі құрал болды. Екінші кезең орта ғасырларда дастандардың жазбаша нұсқаларының пайда болуымен сипатталады, мұнда қалалар мәдениетінің өркендеуі орындау шеберлігінің жаңа деңгейіне жетуіне ықпал етті. Мысалы, Өзбекстанда «Шахрисабз» мектебі ортағасырлық қалалардың мәдени орталықтары негізінде қалыптасып, өз дәстүрін сақтап қалды. Үшінші кезең жаңа дәуірде кәсіби орындаушылық мектептердің ұйымдасуымен ерекшеленді. Бұл уақытта дастан айту дәстүрі кәсіби деңгейге көтеріліп, ұстаз-шәкірт жүйесі арқылы дамыды. Қазақстанда домбыра сүйемелдеуімен айтылатын эпикалық дастандар ерте заманнан бастау алып, бүгінгі күні батыс және шығыс аймақтардағы стильдік айырмашылықтарымен танымал болды [2]. Қырғызстандағы «Манасшылық мектебі» көшпенділердің рухани мұрасын сақтап, ұлттық бірегейлікті нығайтуда ерекше орын алды [3], [10]. Түрікменстанда «бақшы жолы» дәстүрі тайпалық мәдениетті сақтаудың маңызды тетігіне айналып, әр тайпаның өзіндік музыкалық және поэтикалық ерекшеліктерін бейнеледі [7].

Бұл тарихи кезеңдер дастан айту дәстүрлерінің қалыптасуы мен дамуына ерекше ықпал етіп, олардың бүгінгі күнге дейін сақталуын қамтамасыз етті. Әр кезең дәстүрдің мазмұнына, орындау әдістеріне және оның қоғамдағы рөліне айрықша әсер етті, бұл мәдени мұраның құндылығын арттыра түсті. Түркі халықтарының дастан дәстүрлері тарихи кезеңдер бойынша дамыған: көне дәуірлерде эпостардың пайда болуы, орта ғасырларда олардың жазбаша нұсқаларының қалыптасуы, жаңа дәуірде кәсіби орындаушылық мектептердің ұйымдасуы айқын көрінеді. Мысалы,

Қазақстанның ерте дәуірінде домбырамен сүйемелдеу дәстүрі ежелгі қыпшақ тайпаларынан бастау алып, заманауи орындаушылар арқылы жаңа белеске жетті. Өзбекстанда «Шахрисабз» мектебі ортағасырлық қалалардың мәдени орталықтары негізінде қалыптасып, өз дәстүрін сақтап қалды. Қырғызстандағы "Манасшылық мектебі" эпостық мұралардың сақталуында маңызды рөл атқарып, көшпенді өмір салтының рухани мұрасын бүгінге жеткізді. Сонымен қатар, Түрікменстандағы «бақшы жолы» дәстүрінің ру-тайпа ерекшеліктері сақталған және олар әртүрлі тарихи кезеңдерде ұлттық мәдениеттің тірегі болды. Бұл дәстүрлердің ортақ тұстары мен ерекшеліктері халықтардың рухани құндылықтарын айқындайды. Мысалы, Қазақстандағы аймақтық мектептердегі орындау стилінің әртүрлілігі музыкалық аспаптарды қолдану дәстүрімен тығыз байланысты. Батыс Қазақстанда домбыраның пернесіз түрі ерекше болса, шығыс аймақта қобыз сүйемелдеу дәстүрі кең тараған. Қырғызстанда «Манасшылық мектебі» эпосты орындаудың бірегей үлгісі ретінде қалыптасқан, мұнда манасшылардың орындаушылық шеберлігі ерекше рөл

атқарады. Түрікменстанда ру-тайпаға негізделген «бақшы жолы» дәстүрі әрбір тайпаның өзіндік әуендік ерекшеліктерін айқындайды, бұл олардың тарихы мен мәдени байланыстарын көрсетеді.

Қорытынды. Зерттеу нәтижесінде түркі халықтарының дастан дәстүрлерінің тереңдігі мен байлығы анықталды. Бұл дәстүрлердің практикалық нәтижелері, әсіресе мәдениетаралық ықпалдастықты арттыруда маңызды рөл атқарады. Түркі халықтары арасындағы ортақ мәдени байланыстарды нығайту, осы дәстүрлерді заманауи қоғамға бейімдеу арқылы олардың жаңа буындарға жеткізілуіне ықпал етеді. Сонымен қатар, бұл зерттеулер әртүрлі мәдени мұралардың бірегейлігін сақтай отырып, олардың интеграциясын қамтамасыз етуде маңызды негіз бола алады. Бұл дәстүрлерді зерттеу әрі қарай жалғасып, барлық халықтардың мәдениеті арасындағы байланысты айқындауға үлес қосады. Әрбір халықтың мәдени ерекшеліктері зерттеліп, барлық түркі халықтарына ортақ дастаншылық дәстүрді жүйелі түрде зерттеу маңызды. Бұл бағыттағы зерттеулер түркі халықтарының мәдени мұрасын сақтау мен насихаттауға өз үлесін қосады.

Әдебиеттер тізімі

1. Мирзаев, Т. Өзбек халық бақшыларының эпикалық репертуары [Мәтін] / Т.Мирзаев. Ташкент: Фан, 1979.
2. Қасымұлы, М. Қазақ ауыз әдебиеті тарихы [Мәтін] / Алматы: Ғылым, 1993.
3. Черибаш, М. Қырғыз манасшыларының дәстүрі [Мәтін] / Бішкек: Көкбөрі баспасы, 2005.
4. Мехмет, А. Ұйғыр дастандары: дәстүр және заманауилық [Мәтін] /. Қашғар: Жазушы, 2010.
5. Кая, Д. Әзірбайжан ақындық дәстүрі [Мәтін] / Баку: Ұғұр, 2008.
6. Пирсұлтанлы, С.П. Түркі халықтарының ақындық өнері [Мәтін] / Баку: Елм, 1993.
7. Шахин, Х.И. Түрікмен бақшылық жолы: дәстүр мен тарих [Мәтін] / Ашғабат: Көк Мәрмәр, 2012.
8. Бердібай, Р. Қазақ эпосы: халық мұрасы [Мәтін] / Алматы: Рауан, 2002.
9. Кендирбаева, Г. Қазақстандағы фольклор және фольклоризм [Мәтін] / Токио: Asian Folklore Studies, 1994.
10. Ауезов, М. Манас эпосының дәстүрлері [Мәтін] / Алматы: ҚазМУ баспасы, 1950.

С.Федакар – Егейский университет, Измир, Турция

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ШКОЛ ДАСТАН У ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Аннотация. В статье рассмотрены особенности формирования школ саги, их названия и способы классификации, являющиеся неотъемлемой частью культурного наследия тюркских народов. В ходе исследования был использован сравнительно-исторический метод, проанализированы сходства и различия узбекских, каракалпакских, уйгурских, казахских, кыргызских, азербайджанских и турецких традиций. Изложены региональные, исторические и культурные особенности каждой школы, в том числе различия в стилях исполнения в региональных школах Казахстана, роль "школы Манассия" в Кыргызстане в национальной идентичности и племенной характер традиции "бакшы жолы" в Туркменистане. Особое внимание уделено традиционным и современным форматам системы учитель-ученик, трансформации традиций саги и их влиянию на современное общество. Результаты исследования показывают важность этих традиций в укреплении духовного и культурного единства народа.

Ключевые слова: традиции саги, тюркские народы, классификация школ, система учитель-ученик, фольклор и традиционное искусство.

S.Fedakar – Ege University, Izmir, Turkey

FEATURES OF THE FORMATION OF EPIC SCHOOLS IN THE TURKIC PEOPLES

Abstract. The article discusses the features of the formation of epic schools, which are an integral part of the cultural heritage of the Turkic peoples, their names and ways of classification. In the course of the study, a comparative historical method was used, the similarities and differences between Uzbek, Karakalpak, Uyghur, Kazakh, Kyrgyz, Azerbaijani and Turkish traditions were analyzed. The regional, historical and cultural features of each school, including the differences in performance styles in regional schools of Kazakhstan, the role of the "Manasshylyk school" in the national identity of Kyrgyzstan and the tribal nature of the "Bakshi Zholy" tradition in Turkmenistan, are described. Special attention is paid to the traditional and modern formats of the teacher-apprentice system, the transformation of the traditions of the saga and their impact on modern society. The results of the study show the importance of these traditions in strengthening the spiritual and cultural unity of the people.

Key words: epic traditions, Turkic peoples, classification of Schools, teacher-apprentice system, folklore and traditional art.

References

1. Mirzaev, T. Epic repertoire of Uzbek folk Gardens [text] / T. Mirzaev. Tashkent: Fan, 1979.
2. Kasymuly, M. History of Kazakh oral literature [text] / Almaty: Science, 1993.

3. Cheribash, M. Traditions of the Kyrgyz manasists [text] / Bishkek: Kokbigi publishing house, 2005.
4. Mehmet, A. Uyghur sagas: tradition and modernity [text] /. Kashgar: Writer, 2010.
5. Kaya, D. Azerbaijani poetic tradition [text] / Baku: Nnur, 2008.
6. Pirsultanli, S. P. Poetic art of the Turkic peoples [text] / Baku: Elm, 1993.
7. Shahin, H.I. The Path of Turkmen witchcraft: tradition and history [text] / Ashgabat: Blue Marble, 2012.
8. Berdibay, R. Kazakh epic :Folk Heritage [text] / Almaty: Rauan, 2002.
9. Kendirbaeva, G. Folklore and folklorism in Kazakhstan [text] / Tokyo: Asian Folklore Studies, 1994.
10. Auevov, M. Traditions of the epic of Manas [text] / Almaty: KazSU P.H., 1950.

25.04.24 ж. баспаға түсті.

11.12.24. ж. түзетулермен түсті.

30.12.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

Мақалаға сілтеме:

Федакар, С. Түркі халықтарындағы дастаншылық мектептерінің қалыптасу ерекшеліктері [Мәтін] / С. Федакар // *Dulaty University Хабаршысы*. – 2024. – Б.29-34 <https://doi.org/10.55956/ZKHW5821>

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).